

خدمات جنبی کتابخانه‌های عمومی و نقش آن در جذب کودکان به کتابخانه‌ها

مریم کاکی

کارشناسی ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه خوارزمی

حمید رضا جمالی مهموئی

دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه خوارزمی

لیلا مکتبی فرد*

استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه خوارزمی

تاریخ پذیرش: ۹۲/۸/۲۵

تاریخ دریافت: ۹۲/۶/۹

چکیده

هدف: هدف پژوهش ارزیابی خدمات جنبی کتابخانه‌های وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی و جایگاه آن در تشویق کودکان و نوجوانان به مراجعه به کتابخانه است.

روش: پژوهش از رویکرد ترکیبی استفاده کرده است. برای گردآوری داده‌ها از پرسشنامه، سیاهه واری و مصاحبه با کتابداران استفاده شد. جامعه آماری، کتابخانه‌های عمومی وابسته به نهاد کتابخانه‌ها در شهر تهران است که شامل ۳۸ کتابخانه بوده و معیار نمونه‌گیری درجه کتابخانه‌ها بود.

یافته‌ها: آموزش قرآن، داستان‌نویسی، مسابقات کتابخوانی و نقاشی، جشن و مراسم مذهبی، مطالعه در تابستان، کانون ادبی، نمایشگاه کتاب، قصه‌گویی و تازه‌های کتاب برنامه‌های جنبی مورد اجرا در کتابخانه‌های عمومی هستند. نمایش فیلم، موسیقی و گروه‌های کتابخوانی در هیچ‌کدام از کتابخانه‌ها وجود ندارد. بیشترین اطلاع‌رسانی خدمات از طریق مدرسه، وهدف بیشتر شرکت‌کنندگان آشنایی با کتاب است. رضایت از برنامه آموزش قرآن زیاد، و مسابقات کتابخوانی و نقاشی در حد متوسط است.

نتیجه‌گیری: مهمترین موانع در ارائه خدمات جنبی، کمبود نیروی انسانی، بودجه و امکانات هستند. بیشتر کتابداران وجود

خدمات جنبی را در تشویق کودکان و نوجوانان در مراجعه به کتابخانه‌ها مؤثر می‌دانند. در مجموع، ارائه خدمات جنبی و تنوع آن‌ها در کتابخانه‌های عمومی وابسته به نهاد کتابخانه‌ها در شهر تهران در سطح پایینی قرار دارد.

کلیدواژه: کتابخانه عمومی، خدمات جنبی، ترویج کتابخوانی، کودکان و نوجوانان، مطالعه، کتابخوانی.

مقدمه

کتابخانه‌های عمومی نهادهایی همگانی هستند که شایسته است منابع دانش را به رایگان در اختیار همگان قرار دهند و بخشهای کودک و نوجوان این کتابخانه‌ها گروه‌های سنی مربوط را زیر پوشش خدمات قرار می‌دهند. وجود کتابخانه‌های خوب در مدارس، جامعه را بی‌نیاز از کتابخانه‌های عمومی نمی‌کند. علت آن این است که در کتابخانه مدرسه، در عین توجه به علایق کودکان، خواندن برنامه‌ریزی شده و هدفمند یا خواندن موظف از اولویت بیشتری برخوردار است. اما در کتابخانه عمومی خواندن آزاد از طریق دنبال کردن علایق شخصی و بدون برنامه‌ریزی از اولویت برخوردار است. مسئولان این کتابخانه‌ها وظیفه دارند برای پربارتر کردن اوقات فراغت کودکان و نوجوانان برنامه‌ریزی کنند و کتابخانه‌ها را به کانون فرهنگی برای بروز خلاقیت‌های ادبی، هنری، علمی و فنی کودکان تبدیل نمایند. برنامه‌ریزی درست و مناسب، سطح بهره‌وری کتابخانه‌های عمومی را بالا می‌برد. خدمات کتابخانه‌های عمومی برای کودکان و نوجوانان به گونه‌ای است که در برخی، به صورت تخصصی و وظیفه اصلی قلمداد شده، و در پاره‌ای دیگر به عنوان یک بخش جنبی از فعالیت‌های کتابخانه مطرح می‌شود (عباداللهی، ۱۳۸۲).

کتابهای خوب و مناسب به تنهایی کافی نیست تا عادت به خواندن در کودکان و نوجوانان شکل بگیرد. قصه‌گویی و کتابخوانی برای کودکان، معرفی شفاهی کتاب، مشارکت در روند کتابسازی با کودکان اول و دوم دبستان، معرفی کتاب، برگزاری نمایشگاه‌های مقطعی و دائمی می‌تواند بخشی از فعالیت‌هایی باشد که در کتابخانه‌ها صورت می‌گیرد، تا پیوند کودکان و نوجوانان با کتاب مستحکم‌تر شود (فزلیاوغ، ۱۳۸۳، ص. ۳۷۴).

با توجه به جایگاه ویژه کتابخانه‌های عمومی در ارائه خدمات اطلاعاتی به اقشار مختلف جامعه، ارزیابی کتابخانه‌ها برای درک میزان دستیابی آنها به اهدافشان حائز اهمیت است (مرجانی، ۱۳۷۷). گسترش فرهنگ مطالعه و کتابخوانی یکی از شاخص‌های رشد و بالندگی هر کشوری محسوب می‌شود که دستیابی به آن از جمله اهداف کتابخانه‌ها نیز هست. همواره در گزارشهای آماری به میزان پایین مطالعه در میان مردم و فقر مطالعاتی اشاره شده است که یکی از علل اصلی آن بی‌توجهی به ایجاد انگیزه مطالعاتی می‌باشد (رحمانی، ۱۳۸۴).

یکی از شیوه‌های ایجاد این انگیزه، خدمات متنوع کتابخانه‌های عمومی است که آنها را "دانشگاهی برای همه" نیز می‌نامند. خدمات جنبی علاوه بر اینکه نقش آموزشی یا تفریحی دارند به شهرت و مقبولیت کتابخانه‌ها نیز منجر می‌شوند. از آنجا که کتابخانه‌های عمومی نقش مهمی را در تربیت افراد جامعه و بالا بردن سطح فرهنگ عمومی ایفا می‌کنند، باید غیر از تدارک کتاب و مواد مکتوب به شیوه‌های مختلف مانند برگزاری نمایشگاه‌های مختلف کتاب، جلسات سخنرانی، طرح مسائل مختلف اجتماعی، فرهنگی، ادبی و دیگر برنامه‌های جنبی به بهبود کمی و کیفی و افزایش تنوع خدمات خود بپردازند. این خدمات به ویژه در جذب جوانترها به کتابخانه سودمند هستند و به تحکیم پیوند میان کودکان و نوجوانان با کتاب کمک می‌کنند (فزلیاوغ، ۱۳۸۳، ص. ۳۷۴).

علی‌رغم اینکه در گذشته در زمینه کتابخانه‌های عمومی پژوهش‌های بسیاری انجام شده است، ولی در باب خدمات جنبی در کتابخانه‌های عمومی تاکنون تحقیق زیادی صورت نگرفته است و ما شناخت کافی از ابعاد مختلف ارائه این برنامه‌ها نداریم. لذا، هدف این پژوهش، بررسی خدمات جنبی کتابخانه‌های عمومی شهر تهران و نقش آن در ترغیب کودکان و نوجوانان در مراجعه به کتابخانه است.

پرسش‌های پژوهش

به طور مشخص، این پژوهش در پی پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش زیر است:

۱. چه خدمات جنبی در کتابخانه‌های عمومی شهر تهران ارائه می‌شود؟
۲. میزان رضایت‌مندی کودکان و نوجوانان از خدمات جنبی که در کتابخانه‌های عمومی شهر تهران ارائه می‌شود چقدر است؟
۳. امکانات برای ارائه خدمات جنبی در کتابخانه‌های عمومی شهر تهران چگونه است؟
۴. دیدگاه کتابداران در مورد اهمیت و جایگاه خدمات جنبی در کتابخانه‌های عمومی شهر تهران چگونه است؟
۵. چه مشکلات و موانعی بر سر راه ارائه خدمات جنبی در کتابخانه‌های عمومی شهر تهران قرار دارد؟
۶. وجود خدمات جنبی در کتابخانه‌های عمومی شهر تهران چه جایگاهی در تشویق مراجعان کودکان و نوجوان به کتابخانه دارد.

پیشینه پژوهش

در ایران تنها یک پژوهش به طور مستقیم به بحث خدمات جنبی پرداخته است (ملایی ۱۳۹۱). در تحقیقی پیمایشی به شناسایی راه‌های بهبود خدمات جنبی در کتابخانه‌های عمومی استان اصفهان از دیدگاه کاربران بر مبنای رهنمودهای ایفلا و یونسکو پرداخت. وی سه خدمت جنبی، خدمات برون کتابخانه‌ای، تشکیل گروه‌های مطالعاتی و قصه‌گویی را مورد بررسی قرار داد. جامعه آماری وی یک نمونه ۴۵۹ نفری از کلیه اعضای کتابخانه‌های عمومی در ۵ منطقه جغرافیایی واقع در استان اصفهان، وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور بود. یافته‌های تحقیق نشان داد که خدمات برون کتابخانه‌ای، برگزاری برنامه‌های قصه-گویی و تشکیل گروه‌های مطالعاتی در بهبود خدمات جنبی کتابخانه‌های عمومی استان اصفهان تأثیرگذار بودند.

نورپور (۱۳۹۰) نیز وضعیت کتابخانه‌های عمومی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی شهر تهران را از نظر مدیران آن‌ها بررسی کرد و نشان داد که اکثر کتابخانه‌ها از حیث شرایط بهره‌گیری و استفاده از کتابخانه‌ها و مجموعه در وضعیت مناسبی هستند، اما به لحاظ بودجه، نیروی انسانی، ساختمان و فضای فیزیکی، امکانات و تجهیزات بسیاری از آن‌ها با مشکل مواجه هستند.

بهرامی (۱۳۸۵) به بررسی تأثیر فعالیت‌های فرهنگی و هنری کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان بر پیشرفت تحصیلی خواندن و نوشتن دانش‌آموزان پایه چهارم ابتدایی شهرستان پاره در سال تحصیلی ۸۳-۱۳۸۲ پرداخت و نشان داد که به طور کلی فعالیت‌های فرهنگی هنری کانون به عنوان یک ابزار قدرتمند بر مهارت خواندن و نوشتن دانش‌آموزان تأثیر داشتند و از مراکز فرهنگی هنری کانون می‌توان به عنوان مکانی برای شکوفایی استعدادها و نوجوانان و نه فقط جایی برای تفنن و سرگرمی و صرفاً جهت مراجعه دانش‌آموزان در ایام تابستان استفاده نمود.

افراد دیگری در پژوهش‌های خود به طور غیر مستقیم به خدمات جنبی یا تشویق مراجعه به کتابخانه و کتابخوانی پرداخته‌اند؛ به عنوان مثال، زال‌زاده (۱۳۷۳) در پژوهشی به بررسی وضعیت استفاده دانش‌آموزان متوسطه شهر شیراز از کتابخانه‌های عمومی پرداخت و نشان داد که کتابخانه‌های عمومی صرفاً به منظور مطالعه کتب درسی و متون شخصی مورد استفاده قرار می‌گیرند. بیش از سه چهارم دانش‌آموزان دبیرستانی به دلایل مختلف از کتابخانه‌های عمومی استفاده نمی‌کردند. موضوعات ورزشی، داستانی، علمی، فنی و هنری به ترتیب از مهمترین موضوعات مورد علاقه دانش‌آموزان بوده است. ۹۱/۷ درصد دانش‌آموزان در فعالیت‌های فوق برنامه کتابخانه؛ مانند، نمایش فیلم، کلاس‌های آموزشی، خط و نقاشی، نمایشگاه، مسابقه‌های علمی و فرهنگی، تفریحی و انجمن سرود و موسیقی شرکت نمی‌کردند.

در میان آثار خارجی، می‌توان پژوهش‌هایی یافت که به مباحث مربوط به نقش کتابخانه در توسعه کتابخوانی یا سواد پرداخته اند. Roman and Fiore (2010) به دنبال پاسخ به این پرسش که آیا برنامه‌های مطالعه در تابستان کتابخانه‌های عمومی از وقفه در موفقیت جلوگیری می‌کنند، به این نتیجه رسیدند که دانش‌آموزانی که در برنامه‌های مطالعه در تابستان شرکت کردند نمرات بالاتری از دانش‌آموزانی که در این برنامه‌ها شرکت نکرده بودند کسب کردند. دانش‌آموزانی که در این برنامه‌ها شرکت کردند والدین‌شان نیز در سطح بالایی از کتابخانه‌ها استفاده می‌کردند، در خانه‌هایشان کتاب‌های بیشتری داشتند. نیز، فعالیت‌های ادبی بیشتری در خانه‌هایشان وجود داشت. Bhatt (2009) در بررسی تأثیر استفاده از کتابخانه بر روی خواندن و تلویزیون نشان داد که استفاده از کتابخانه، زمانی را که افراد صرف خواندن می‌کنند، ۲۷ دقیقه در روز، و زمانی را که والدین با فرزندانشان صرف خواندن می‌کنند، ۱۴ دقیقه در روز افزایش می‌دهد. Kim and Sin (2002) با بررسی خصوصیات کاربران و غیرکاربران کتابخانه‌های عمومی و نظرسنجی از ۵۰ هزار خانوار نشان دادند ۲۰۱۵/۲۴/۰۲۲۰۱۵/۲۴/۰۲ که گروه‌های محروم جزء کاربران کتابخانه‌های عمومی نبودند، تقسیم اطلاعات نابرابر و یک دلیل مراجعه نکردن به کتابخانه بعد مسافت بود. Celano and Neuman (2001) نقش کتابخانه‌های عمومی در توسعه سواد کودکان در پنسیلوانیا را مطالعه کردند و نشان دادند که برنامه موفق با نام «خواندن در تابستان» تعداد زیادی از بچه‌ها و والدین‌شان را هر ساله به کتابخانه جذب می‌کردند.

همانطور که مشخص است در ایران و نیز خارج از ایران پژوهش‌چندانی در مورد خدمات جنبی به ویژه نقش آنها در تشویق کودکان به مطالعه و مراجعه به کتابخانه انجام نشده است.

روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد تلفیقی یا آمیخته انجام شد. پژوهشی دارای رویکرد آمیخته است که در آن هم از روش‌های کمی و هم از روش‌های کیفی استفاده می‌شود (مبینی دهکردی، ۱۳۹۰). در این پژوهش نیز هم از روش‌های کمی (پرسش‌نامه و سیاهه کنترل) و هم از روش کیفی (مصاحبه) برای گردآوری داده استفاده شد. علت استفاده از رویکرد آمیخته نوع پرسش‌هایی بود که پژوهش باید به آنها پاسخ می‌داد. از یک سو محقق به دنبال یافتن میزان آگاهی و رضایت کاربران از خدمات جنبی بود که ایجاد می‌کرد از روش کمی استفاده شود و از یک سو در مورد دیدگاه کتابداران در خصوص جنبه‌های مختلف این خدمات باید تحقیقی انجام می‌شد که مصاحبه در این مورد شیوه مناسب‌تری برای گردآوری داده بود. استفاده از روش‌های آمیخته به این شکل، تصویری کامل‌تر و درکی عمیق‌تر از موضوع مورد مطالعه به دست می‌دهد.

جامعه مورد مطالعه شامل کلیه کتابخانه‌های عمومی شهر تهران تحت نظر نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور (۳۸ کتابخانه) بود. از آنجا که گردآوری اطلاعات با سه ابزار مصاحبه، سیاهه کنترل و پرسشنامه انجام شده است، سه گروه برای گردآوری داده‌ها مورد استفاده قرار گرفتند که شامل خود کتابخانه‌های مورد مشاهده می‌شد. کتابداران مورد مصاحبه، کودکان و نوجوانان که با استفاده از پرسش‌نامه پیمایش شده‌اند، طبق آمار دریافتی از اداره کل کتابخانه‌های عمومی استان تهران در تاریخ ۱۳۹۱/۱۲/۱۴ شهر تهران دارای ۷۰ کتابخانه عمومی است که ۳۸ کتابخانه از این تعداد زیر نظر نهاد کتابخانه‌های عمومی اداره می‌شوند. از میان آنها ۱۴ کتابخانه معادل ۳۰ درصد به عنوان نمونه برای مطالعه انتخاب شدند. معیار انتخاب براساس درجه کتابخانه‌ها بود. کتابخانه‌ها دارای درجه‌بندی ۱ تا ۷ هستند از میان کتابخانه‌های هر درجه، چند مورد به صورت تصادفی برای مطالعه انتخاب شدند. ۱۵۰ پرسشنامه در بین دانش‌آموزان پایه چهارم و پنجم ابتدایی و اول تا سوم راهنمایی توزیع گردید.

در بخش کمی پژوهش از پرسشنامه محقق ساخته و سیاهه واریسی استفاده شد. این پرسشنامه از سه بخش تشکیل شده است. بخش نخست، شامل سؤالات مربوط به ویژگی‌های فردی (جنس، سال تحصیلی و مقطع تحصیلی) بخش دوم در برگزیده

سئوالات اصلی پژوهش است که برای تعیین میزان رضایت کودکان و نوجوانان توسط محقق براساس مبانی نظری و مطالعه متون تدوین گردید. در این بخش از طیف پنج گزینه‌ای لیکرت به عنوان مقیاس پاسخ‌گویی استفاده شد. بخش سوم شامل یک سؤال به صورت پرسش باز است. پرسشنامه در بین مراجعان کودک و نوجوانان پایه‌های اول، دوم و سوم راهنمایی و پایه اول و دوم دبیرستان توزیع شد. سیاهه کنترل با توجه به لیست خدمات جنبی که از اداره کل کتابخانه‌های عمومی تهران دریافت شده بود تهیه شد. سیاهه شامل ۱۰ برنامه بود که احتمال می‌رفت در کتابخانه‌های عمومی اجرا شوند. در بخش کیفی پژوهش با کتابداران مصاحبه انجام شد، پرسش‌های مصاحبه به تأیید سه متخصص رسید و با ۱۵ نفر از کتابداران کتابخانه‌های وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی مصاحبه انجام شد.

جدول ۱. فهرست کتابخانه‌های مورد بررسی

کتابخانه	پارک شهر	محقق حلی	سید مرتضی	حضرت فاطمه	چمران	اشرفی اصفهانی	گلزار
درجه	استاندارد	۳	۳	۳	۴	۴	۵
کتابخانه	نظامی	ولی عصر	طباطبایی	هفده شهریور	دانشجو	رجایی	طالقانی
درجه	۵	۵	۵	۶	۶	۷	۸

یافته‌ها

اطلاعات جمعیت شناختی پاسخ‌گویان

از میان ۱۵۰ دانش‌آموز پاسخ‌گو ۶۰ نفر پسر و ۹۰ نفر دختر بودند. مقطع تحصیلی دانش‌آموزان پایه چهارم و پنجم دبستان و اول تا سوم راهنمایی بود. از میان ۱۵ مصاحبه‌شونده کتابدار ۹ نفر زن و بقیه مرد بودند.

انواع خدمات

نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل سیاهه و آرسی نشان داد برنامه‌های جنبی که در کتابخانه‌های عمومی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی در شهر تهران ارائه می‌شود عبارت‌اند از: آموزش قرآن، برنامه مطالعه در تابستان، مسابقات کتابخوانی و نقاشی، قصه‌گویی، کانون ادبی، تازه‌های کتاب، برپایی سخنرانی و جشن و مراسم مذهبی، نمایشگاه کتاب کتابخانه (نمودار ۱). رایج‌ترین برنامه، مسابقه کتابخوانی و نقاشی بود که همه کتابخانه‌ها آن را اجرا می‌کردند. آموزش قرآن از کمترین فراوانی برخوردار بود؛ یعنی، فقط ۱۴ درصد از کتابخانه‌های مورد مطالعه این برنامه را در مجموعه فعالیت‌های جنبی خود داشتند. نمایش فیلم و گروه سرود و موسیقی، آموزش زبان انگلیسی، یادگیری مهارت‌های زندگی، در هیچ کدام از کتابخانه‌ها وجود نداشت. این در حالی است که پاسخ‌گویان به پرسشنامه خواستار این برنامه‌ها بودند. چنان‌که کتابخانه می‌تواند متناسب با گروه‌های سنی کودکان و نوجوانان در کتابخانه برنامه‌های آموزشی از قبیل آموزش رایانه، آموزش زبان، نقاشی، طراحی و موسیقی برگزار کند. در مصاحبه کوتاهی که حین پرکردن پرسشنامه با نوجوانان انجام شد آنان خواستار تشکیل این برنامه‌ها در کتابخانه بودند. کانون ادبی در ۷۰/۴ درصد کتابخانه‌ها وجود دارد. برنامه قصه‌گویی نیز در حدود کمتر از نیمی از کتابخانه‌ها ارائه می‌شود.

نمودار ۱. درصد فراوانی انواع خدمات جنبی در کتابخانه‌ها

رضایت و علاقه کاربران

از ۱۵۰ نفر پاسخ‌گو به پرسشنامه ۶۰ نفر پسر و ۹۰ نفر دختر بودند. بیشتر پاسخ‌گویان هدف از شرکت در برنامه‌های جنبی را آشنایی با کتاب‌ها و نیز تفریح و سرگرمی می‌دانستند. میزان رضایت (جدول ۱) از شرکت در هر کدام از خدمات جنبی، آموزش قرآن، نمایش فیلم، گروه سرود، شرکت در سخنرانی و مراسم مذهبی، پخش کارتون، مسابقات کتابخوانی و نقاشی و نمایشگاه کتاب کتابخانه در جدول یک آمده است. در کمتر موردی رضایت در حد زیاد یا بسیار زیاد وجود داشت. شاید بهترین وضعیت مربوط به مسابقات نقاشی است که در مجموع حدود ۳۵ درصد پاسخ‌گویان زیاد یا بسیار زیاد از آن راضی بود. در برآورد میزان رضایت از برنامه‌های آموزش قرآن، پخش کارتون و جلسات سخنرانی، بیشترین درصد مربوط به گزینه استفاده نکرده‌ایم است و بعد از گزینه‌های زیاد و متوسط بیشترین درصد را دارد. کودکان سنین دبستان بیشتر علاقه‌مند به شرکت در مسابقات نقاشی بودند در حالی که دانش‌آموزان سنین راهنمایی شرکت در مسابقات کتابخوانی را ترجیح می‌دادند. در مصاحبه کوتاهی که در حین پاسخ به پرسشنامه با مراجعین انجام شد، علاقه به دیدن کارتون زیاد بود در حالی که فقط کتابخانه پارک شهر این برنامه را در سیاهه خدمات جنبی خود داشت.

جدول ۲. میزان رضایت از خدمات جنبی

نوع خدمات	میزان رضایت از خدمات جنبی				
	استفاده تکرده‌ام کم	بسیار کم	کم	متوسط	زیاد بسیار زیاد
آموزش قرآن	۷۵	۲	۲	۳	۱۳
درصد	۷۴/۳	۲	۲	۵/۹	۱۲/۹
نمایش فیلم و پخش کارتون	۹۳	۷	-	۶	-
درصد	۸۷/۷	۶/۶	-	۵/۷	-
جلسات سخنرانی، ...	۹۸	۱	-	۶	۱
درصد	۹۲/۵	۰/۹	-	۵/۷	۰/۹
مسابقات کتابخوانی	۴۲	۱	۴	۴۰	۱۴
درصد	۳۹/۶	۰/۹	۳/۸	۳۷/۷	۱۳/۲
برنامه قصه‌گویی	۶۹	۳	۶	۱۴	۱۱
درصد	۶۵/۷	۲/۹	۵/۷	۳/۱۳	۱۰/۵
مسابقات نقاشی	۴۳	۱	۱	۲۴	۲۳
درصد	۴۰/۶	۰/۹	۰/۹	۲۶/۶	۲۱/۷
نمایشگاه کتاب کتابخانه	۲۰	۱	۳	۵۱	۲۱
درصد	۱۸/۹	۰/۹	۲/۸	۴۸/۱	۱۹/۸

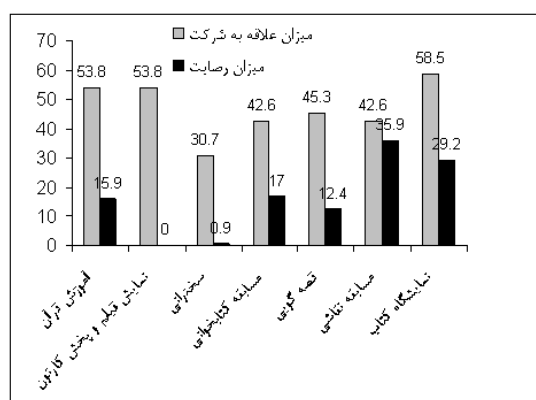
مقایسه میزان علاقه کاربران به شرکت در هر یک از برنامه‌های جنبی (جدول ۲) با میزان رضایت آنها نشان می‌دهد که علاقه به شرکت در برخی برنامه‌ها نظیر آموزش قرآن بالاست (۵۳/۸ درصد زیاد یا بسیار زیاد) اما حدود سه چهارم اظهار داشتند که استفاده نکرده‌اند (جدول ۱) که علت آن نبود چنین برنامه‌ای در برخی از کتابخانه‌هاست.

میزان علاقه‌مندی به شرکت در برنامه‌های قصه‌گویی، مسابقه نقاشی، نمایشگاه کتاب، نمایش فیلم، پخش کارتون، گروه سرود و موسیقی نسبتاً زیاد و در برنامه‌های سخنرانی و جشن‌های ملی و مذهبی نسبتاً کم است.

جدول ۳. میزان علاقه‌مندی به شرکت در برنامه‌های جنبی

آیتم‌های میزان علاقه‌مندی	بسیار کم	کم	متوسط	زیاد	بسیار زیاد
آموزش قرآن	۷	۸	۳۴	۳۴	۲۳
درصد	۶/۶	۷/۵	۳۲/۱	۳۲/۱	۲۱/۷
نمایش فیلم، پخش	۵	۱۵	۲۹	۳۰	۲۷
کارتون	۴/۷	۱۴/۲	۲۷/۴	۲۸/۳	۲۵/۵
سخنرانی و جشن - ها	۱۶	۲۷	۳۰	۱۲	۲۰
درصد	۱۵/۲	۲۵/۷	۳۰	۱۱/۷	۱۹
برنامه قصه‌گویی	۱۲	۱۲	۳۴	۳۴	۱۴
درصد	۱۱/۳	۱۱/۳	۳۲/۱	۳۲/۱	۱۳/۲
مسابقات	۱۲	۱۲	۱۸	۳۲	۳۲
کتابخوانی و نقاشی	۸	۸	۱۲	۲۱/۳	۲۱/۳
نمایشگاه کتاب	۵	۸	۳۱	۲۹	۳۳
کتابخانه	۴/۷	۷/۵	۲۹/۲	۲۷/۴	۳۱/۱

نمودار ۲ مجموع درصد دو گزینه زیاد و خیلی زیاد را در مورد میزان رضایت از خدمات جنبی و میزان علاقه به شرکت در خدمات جنبی که در جدول‌های ۱ و ۲ ارائه شدند با هم مقایسه می‌کند. همانطور که مشخص است در مواردی مثل آموزش قرآن و پخش فیلم و کارتون تفاوت میزان رضایت با میزان علاقه بسیار زیاد است، به این شکل که میزان رضایت از خدمات ارائه شده در مقایسه با علاقه‌ای که برای شرکت در این برنامه‌ها وجود دارد بسیار کمتر است.

نمودار ۲. میزان رضایت و میزان علاقه به شرکت در خدمات جنبی

امکانات

انواع خدمات جنبی که در کتابخانه‌های عمومی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور ارائه می‌شود با توجه به امکانات و شرایط کتابخانه‌ها با یکدیگر متفاوت است. نتایج مشاهده و مصاحبه‌ها نشان داد که مثلاً در کتابخانه پارک شهر که از لحاظ درجه، استاندارد محسوب می‌شود، خدمات جنبی که در آن برای مراجعان ارائه می‌شود بسیار بیشتر از سایر کتابخانه‌های وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی است. بخش کودکان این کتابخانه برای این قشر نوپای جامعه کلاس قصه‌گویی برگزار می‌کند، و از کودکان خواسته می‌شود برداشتی را که از قصه داشته‌اند بروی کاغذ به تصویر بکشند. نمایش خلاقیت، برنامه دیگری است که برای کودکان و توسط خود آنان اجرا می‌شود. علاوه بر این دو برنامه، خدمت جنبی دیگر این کتابخانه برای بخش کودکان پخش کارتون است که در کتابخانه‌های دیگر این برنامه وجود ندارد. خدمات جنبی که در این کتابخانه برای جوانان و بزرگسالان برگزار می‌شود شب شعر و کانون ادبی است. نوجوانان سنین دبیرستان نیز از برنامه کانون ادبی استقبال می‌کنند. برنامه کتابخوانی و تشکیل گروه‌های کتابخوانی در هیچ کدام از کتابخانه‌های عمومی زیر نظر نهاد کتابخانه‌های عمومی شهر تهران انجام نمی‌شود. کانون ادبی در حدود ۹۰ درصد کتابخانه‌های عمومی تحت پوشش نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور وجود دارد.

برنامه رهپویان رهایی (برنامه‌ها و کلاس‌های روان‌درمانی و امید. فزایی برای معتادان علاقمند به بهبودی) در کتابخانه‌های درجه ۸ کتابخانه‌های تحت پوشش نهاد اجرا می‌شود کتابدار این کتابخانه بیان کرد "ما خودمان به برگزاری این برنامه علاقه‌مندیم و به همین خاطر است که با وجود مشکلات، این برنامه را هر هفته در کتابخانه خود برگزار می‌کنیم، وجود این برنامه جایگاه کتابخانه ما را در جامعه بالا می‌برد و باعث شناساندن کتابخانه به جامعه می‌شود". اما، در کتابخانه‌های درجه بالاتر که امکانات و شرایط بهتری دارند برنامه رهپویان رهایی برگزار نمی‌شود. دو برنامه مسابقات کتابخوانی و نقاشی در تمام کتابخانه‌های وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی وجود دارد.

به طور کلی، کتابخانه‌های عمومی وابسته به نهاد در شهر تهران برای ارائه خدمات جنبی امکانات کافی در اختیار ندارند. این امکانات شامل مواد سمعی و بصری (پروژکتور اورهد و پروژکتور اسلاید، دستگاه‌های ویدئو و ...) و مکان و فضای مناسب برای گردهمایی است. تنها تعداد محدودی از کتابخانه‌های وابسته به نهاد کتابخانه‌ها از لحاظ امکانات، توانایی ارائه خدمات جنبی به مراجعان خود را دارند. برای برگزاری جشن‌ها و سخنرانی‌ها سالی وجود ندارد و مکان مشخصی جهت تشکیل کلاس‌های آموزشی ندارند. برنامه‌های کانون ادبی در سالن مطالعه برگزار می‌شود. مکانی برای اینکه بچه‌ها در آنجا با هم‌سن و سالان خود گردهم آیند و نقاشی کنند وجود ندارد. بنابراین، مجبور می‌شوند فرم مسابقات نقاشی را به خانه ببرند و در خانه نقاشی‌ها را ترسیم کنند و در مسابقات شرکت نمایند، که در این صورت لذت بودن با هم‌سن و سالان خود را از دست می‌دهند. وسایل سمعی و بصری نیز وجود ندارد. برای پخش فیلم و کارتون نه سالن نمایش فیلم وجود دارد نه دستگاه‌های ویدئو و تلویزیون. در بعضی کتابخانه‌ها مجموعه کل کتابخانه را چندین قفسه کتاب تشکیل می‌داد و سالی برای مطالعه وجود نداشت.

دیدگاه کتابداران و مشکلات و موانع

همه کتابداران کتابخانه‌های مورد بررسی وجود خدمات جنبی در کتابخانه‌های عمومی را مهم و ضروری می‌دانند. آنان در مصاحبه‌هایشان ابراز داشتند ما خود به ارائه این برنامه‌ها علاقه‌مندیم و برای روحیه خودمان نیز مفید و لازم است. آن‌ها خدمات جنبی را مکمل دیگر برنامه‌های کتابخانه می‌دانستند. هدف کتابخانه جذب مردم برای مراجعه به کتابخانه و شناساندن کتابخانه به جامعه است با برنامه ریزی صحیح و ارائه خدمات جنبی درست و کامل می‌توان به این هدف رسید. بعضی از کتابداران وجود یک مجموعه خوب و مناسب که منابع به روز را به اعضا ارائه کند مهمتر از وجود خدمات جنبی می‌دانستند. «با وجود منابع خوب ۹۹ درصد اعضایی که برای اولین بار به کتابخانه مراجعه می‌کنند در دفعات بعد محال است که برای تأمین نیازشان به کتابخانه مراجعه نکنند.»

مهمترین مشکلی که کتابخانه‌های عمومی تحت نظر نهاد کتابخانه‌ها، عمومی با آن مواجه هستند و همه کتابداران به استثنای کتابداران کتابخانه پارک شهر به آن اشاره کردند نداشتن نیروی خاص برای این برنامه‌هاست که وظیفه‌اش فقط رسیدگی و اجرای این برنامه‌ها باشد.

کتابخانه پارک شهر: «ما شرایط برگزاری خدمات جنبی را داریم؛ هم نیرو داریم و هم مکان اجرای برنامه‌ها و به خاطر شرایطی که داریم تنخواهی برای خدمات جنبی به ما پرداخت می‌شود». مشکل دیگری که کتابخانه‌های عمومی زیر نظر نهاد کتابخانه‌ها با آن مواجه هستند این است که خدمات جنبی را که می‌خواهند ارائه بدهند باید در آیین‌نامه نهاد کتابخانه‌های عمومی بگنجد. معمولاً مسئولان نهاد به خاطر اینکه بودجه در دست ندارند با برنامه‌ها موافقت نمی‌کنند. اکثر کتابداران در مصاحبه‌هایشان از نداشتن بودجه شکایت داشتند و می‌گفتند "هیچ گونه بودجه‌ای برای خدمات جنبی در اختیار ما قرار نمی‌دهند، فقط به ما فشار وارد می‌آورند برنامه‌های مسابقات کتابخوانی و نقاشی را اجرا کنیم هزینه‌ای را که صرف این مسابقات می‌کنیم از پول دیر کردهای امانت کتاب جمع‌آوری می‌کنیم و برای بچه‌ها جوایز ناچیزی می‌گیریم. البته نهاد نیز خود در هر دوره برگزاری مسابقات کتابخوانی به دو نفر از برندگان جایزه می‌دهد که بسیار کم است. مشکل دیگر، کمبود مکان برای ارائه خدمات جنبی است. اگر کتابخانه برنامه‌ای برای ارائه داشته باشد، باید سالن مطالعه تعطیل و برنامه‌ها در سالن مطالعه اجرا شوند".

در پاسخ به این سؤال که آیا خدمات جنبی در تشویق مراجعان کودک و نوجوان برای مراجعه به کتابخانه نقش دارند، اکثر کتابداران بر نقش این خدمات تأکید داشتند. برخی کتابداران تأثیر این برنامه‌ها را بیشتر در تشویق به مطالعه غیر درسی ذکر کردند از دیدگاه برخی کتابداران این تأثیر منفی است و دلیل آن را علاقه‌مند شدن کودکان و نوجوانان به خواندن رمان و غافل شدن از مطالعه دروس خود می‌دانند. بعضی نیز به این نکته اشاره کردند که کودکان و نوجوانان از برنامه‌های جنبی ما که اکثراً مسابقات کتابخوانی و نقاشی است استقبال نمی‌کنند. دلایل استقبال نکردن آنان را چنین بیان می‌کردند: محتوای کتاب‌ها با عقاید آن‌ها متفاوت است یا کتاب‌ها مطالبشان تازه نیست. کتابداران دلیل دیگر شرکت نکردن مراجعان از مسابقات کتابخوانی آن لاین را دسترسی نداشتن به اینترنت می‌دانستند. بعضی خانواده‌ها موافق نیستند در خانه‌هایشان اینترنت داشته باشند. استقبال از مسابقات نقاشی و کلاس‌های قصه‌گویی برای کودکان بسیار بالا است. نوجوانان از برنامه‌های کانون ادبی استقبال می‌کنند. در خلال مصاحبه کتابداران اشاره می‌کردند، وضعیت اقتصادی و اجتماعی خانواده‌ها بر استقبال بچه‌ها از کتابخانه و برنامه‌های آن و نیز عادت مطالعه‌شان تأثیر دارد. والدینی که اولویت‌های زندگی‌شان تامین نیازهای اولیه‌شان است، درآمد کمتر و رفتار مطالعاتی کمتری دارند و فرزندانشان را کمتر به کتابخانه می‌آورند. آن‌ها نقش مؤثری بر عدم مطالعه و مراجعه کودکانشان به کتابخانه دارند. بیشتر مادران از اینکه فرزندانشان به مطالعه غیر درسی مشغولند و به تکالیف درسی شان نمی‌رسند ناراضی و شاکی هستند.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از این پژوهش ارزیابی خدمات جنبی کتابخانه‌های عمومی زیر نظر کتابخانه‌های عمومی شهر تهران و جایگاه آن در تشویق مراجعان کودک و نوجوان در مراجعه به این کتابخانه‌ها است. نتایج اصلی این پژوهش را می‌توان به صورت زیر ذکر کرد:

- خدمات جنبی در کتابخانه‌های عمومی شهر تهران در اکثر کتابخانه‌ها در سطح پایینی ارائه می‌شود. به طور کلی، تنها برنامه و خدمت جنبی که به صورت کامل و صد در صدی در تمام کتابخانه‌ها اجرا و ارائه می‌گردد، برنامه مسابقات نقاشی و کتابخوانی است که اجرای آن توسط کتابخانه‌های وابسته به نهاد لازم‌الاجرا است. با توجه به این که تأثیرگذار بودن برنامه قصه‌گویی بیشتر تأیید شده است (ملایی، ۱۳۹۱)، لازم‌الاجرا شدن آن تصمیمی مناسب بوده است، اما از سوی دیگر، سایر برنامه‌های اثرگذار مثل تشکیل گروه‌های مطالعاتی هنوز اجرایی نشده‌اند.

- برنامه مطالعه در تابستان، آموزش قرآن، و قصه‌گویی تقریباً به یک میزان، ۱۴/۳ درصد (آموزش قرآن و قصه‌گویی) و ۲۶/۷ درصد (مطالعه در تابستان) در سطح پایینی در کتابخانه‌های وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی ارائه می‌شود. برنامه

مطالعه در تابستان یکی از برنامه‌های جالبی است که رومن و فایور (Roman and Fiore, 2010) در تحقیق خود از آن نام می‌برند و به تأثیر این برنامه در جلوگیری از وقفه تحصیلی دانش‌آموزان اشاره می‌کنند. همچنین، نتیجه تحقیق آنان نشان داد که دانش‌آموزانی که در این برنامه شرکت کردند نسبت به دانش‌آموزان دیگر پیشرفت تحصیلی بیشتری داشتند. با این وجود، این برنامه در کتابخانه‌های عمومی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی در شهر تهران در سطح پایین (۱۴/۳ درصد) اجرا می‌شود.

- کتابداران عموماً از اختیارات و بودجه کافی برای اجرای برنامه‌های جنبی برخوردار نیستند. مصاحبه با کتابداران نشان داد، مهمترین مشکل در کتابخانه‌های عمومی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی نداشتن نیروی مستقل برای این خدمات و نیز نداشتن امکانات و فضای مناسب جهت ارائه این خدمات است که تحقیق نورپور (۱۳۹۰) این یافته را تأیید می‌کند.

- عدم استقبال مراجعان کودک و نوجوان از برنامه‌ها و خدمات جنبی ارائه شده به دلایل مختلف به ویژه به علت ناآشنایی با برنامه‌ها، نبود جذابیت لازم نبود انگیزه برای شرکت در برنامه‌ها و نبود فرهنگ استفاده از کتابخانه در میان این گروه از مراجعان مربوط می‌شود.

- میزان استقبال کودکان از برنامه‌های نقاشی بیشتر است ولی نوجوانان به شرکت در کانون ادبی و مسابقات کتابخوانی بیشتر علاقه نشان می‌دهند.

- میزان تأثیر ارائه خدمات جنبی در پیشرفت تحصیلی مراجعان کودک و نوجوان از دیدگاه کتابداران متفاوت است. تعداد زیادی از کتابداران میزان این تأثیر را مثبت ارزیابی می‌کنند، از دیدگاه برخی دیگر تأثیر منفی است و دلیل آن را علاقه‌مند شدن کودکان و نوجوانان به خواندن رمان و غافل شدن از مطالعه دروس خود می‌دانند. البته نگرش این گروه از کتابداران قابل تأمل است. اما کتابدار به عنوان کسی که مروج خواندن است، به جای اینکه هم‌راستا با نظر متخصصان ادبیات کودک (قرن‌ایاغ، ۱۳۸۳) با تأثیر مثبت ادبیات بر روح و روان کودکان و نوجوانان معتقد باشد، ادبیات و رمان را، رقیب درسی آنها می‌داند. چنین دیدگاهی می‌تواند بیانگر این نکته باشد که خود آن کتابداران احتمالاً لذت ادبیات را درک نکرده‌اند و به تأثیر مثبت آن باوری ندارند. شاید چنین عواملی در این که هنوز بیشتر نوجوانان کتابخانه را صرفاً یک سالن برای مطالعه درسی می‌دانند (زال‌زاده، ۱۳۷۳) بی تأثیر نباشد. نکته دیگری که می‌تواند تفکر برانگیز باشد این است که اندکی سرمایه‌گذاری و صرف وقت و انرژی در زمینه راه‌اندازی خدمات جنبی می‌تواند به رونق این بخش کمک زیادی کند. اگر بتوان حتی تعداد اندکی افراد علاقه‌مند به مطالعه را در کتابخانه پرورش داد، آنها می‌توانند خود پیشگام برخی فعالیت‌ها در این حوزه باشند. به تعبیری می‌توان خدمات جنبی را نوعی سرمایه‌گذاری برای فعالیت‌های بعدی کتابخانه فرض کرد؛ به ویژه که تأثیر این نوع فعالیت‌ها بر پیشرفت تحصیلی نوجوانان نیز مشخص شده است (بهرامی، ۱۳۸۵). سن نوجوانی سن بسیار مناسبی برای دادن برخی مسئولیت‌ها و نهادینه کردن رفتارها در انسان است که از طریق این خدمات قابل انجام است. اگر کتابخانه‌های عمومی به این امر توجه کنند، احتمالاً می‌توانند عملکرد موفق‌تری در این زمینه داشته باشند.

با توجه به یافته‌های پژوهش می‌توان پیشنهادهایی را در راستای بهبود وضعیت خدمات جنبی در کتابخانه‌ها مطرح کرد که عبارت‌اند از:

- برگزاری کلاس‌های شعرخوانی، قصه‌گویی و اجرای نمایش‌های خیمه‌شب‌بازی برای کودکان سنین ابتدایی و اول و دوم راهنمایی و برگزاری مسابقه در پایان کلاس‌ها و اهدای جوایز؛
- برگزاری همایش‌ها، سمینارها و گارگاه‌های آموزشی مرتبط با مهارت‌های مورد نیاز برای خدمات جنبی در کتابخانه‌ای عمومی و دعوت از متخصصان برای آموزش‌های لازم؛
- برگزاری دوره‌های آموزشی روش مطالعه درست توسط کتابخانه‌ها مثل: تندخوانی، صامت‌خوانی، بلندخوانی و نظایر آن؛

- تشکیل سمینارهایی مرکب از مسئولان شهر و مردم با عنوان کتاب و کتابخوانی و تشویق مردم به خواندن و مطالعه کتاب؛
- ایجاد ارتباط دانش‌آموزان با کتابخانه‌ها از طریق برگزاری دوره‌های آموزشی؛
- اختصاص نیروی ویژه، بودجه مناسب، فضا و امکانات برای خدمات جنبی با امکانات مربوطه؛
- برگزاری کلاس‌های توجیهی برای کتابداران کتابخانه‌های عمومی درباره خدمات جنبی و آشنایی آن‌ها با هدف اجرای این برنامه‌ها؛
- ارزیابی مستمر فعالیت‌های کتابخانه‌ها عمومی به منظور ایجاد کارایی بیشتر، جبران کمبودها و رفع نواقص موجود؛
- جدی گرفتن برنامه‌ها و خدمات جنبی از دیدگاه کتابداران، مدیران و مسئولان سازمان.

منابع

- بهرامی، عرفان. (۱۳۸۵). «بررسی تأثیر فعالیت‌های فرهنگی و هنری کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان بر پیشرفت تحصیلی خواندن و نوشتن دانش‌آموزان پایه چهارم ابتدایی شهرستان پاوه در سال تحصیلی ۸۳-۱۳۸۲». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم تهران.
- رحمانی، بتول. (۱۳۷۹). «فرهنگ ایجاد انگیزه مطالعاتی». فرهنگ آموزش، (۱)، ۵-۶.
- زالزاده، ابراهیم. (۱۳۷۳). «بررسی وضعیت استفاده دانش‌آموزان متوسطه شهر شیراز از کتابخانه‌های عمومی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- قزل ایغ، ثریا. (۱۳۸۳). «ادبیات کودکان و نوجوانان و ترویج خواندن: مواد و خدمات کتابخانه‌ای برای کودکان و نوجوانان». تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- مبینی دهکردی. (۱۳۹۰). «معرفی طرح‌ها و مدل‌ها در روش تحقیق آمیخته». راهبرد، ۶۰ (۲۰)، ۲۱۷-۲۳۴.
- مرجانی، نسرين. (۱۳۷۷). «بررسی وضعیت کتابخانه‌های شهر ری و ارائه راه‌حل برای دست یافتن به وضع مطلوب». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- ملایی، ابراهیم. (۱۳۹۱). «شناسایی راه‌های بهبود خدمات جنبی در کتابخانه‌های عمومی استان اصفهان از دیدگاه کاربران بر مبنای رهنمودهای ایفلا و یونسکو». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه اصفهان
- نورپور، رسول. (۱۳۹۰). «بررسی وضعیت کتابخانه‌های عمومی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی شهر تهران از نظر مدیران آن‌ها». مجله الکترونیکی نشر کتابدار، ۱۰ (۲):

<http://www.ketabdar.org/magazine/detailarticle.asp?number=178>

Bhatt, Rachana (2009). "The impact of public library use on reading, television, and academic libraries". *Journal of Urban Economics*, 68 (2), 148-166.

Celano, D., & Neuman, S.B. (2001). *The role of public libraries in children's literacy development: An evaluation report*. Harrisburg, PA: Pennsylvania Library Association.

- Roman, S. and Fiore, C. D.(2010). “Do public library summer reading program close the achivment gaps”. *Children & Libraries: The Journal of the Association for Library*, 8 (3), 27-31.
- Sin, S.C. and Kim, K.S. (2002). “Use and non-use of libraries in the information age: A logistic regression analysis of household characteristics and library services”. *Library & Information Sciens Research*, 30 (3), 207-215.